

ARCHÍVUM

LÁNGÉSZ – PATOLÓGIA – KULTÚRTÖRTÉNET

Bevezető megjegyzések Szirmayné Pulszky Henriette írásaihoz

Archívum rovatunkban ezúttal Szirmayné Pulszky Henriette két írását adjuk közre. A német nyelvterületen H. von Szirmay-Pulszky néven publikáló szerző 1883-ban született, és 1970-ben halt meg Budapesten. A magyar politikai és szellemi életben kimagasló szerepet betöltött Pulszky család leszármazottja. Édesapja Pulszky Ágost (1846–1901) jogfilozófus és szociológus volt; nagyapja pedig Pulszky Ferenc (1819–1897), aki a reformkor fontos politikusa, Kossuth emigrációbeli titkára, továbbá tudós régész volt. Férjét, Szirmay Tamást (1872–1918) fiatalon elvesztette.

Szirmayné Pulszky Henriette sokoldalú autodidakta volt. Foglalkozott csillagászattal, de erőteljesen érdeklődött a pszichológia iránt is, és lélektani előadásokat hallgatott a budapesti egyetemen. Pszichológusként a pszichoanalízis és a kiemelkedő alkotók patográfiája foglalkoztatta. E témakörökben több írása jelent meg német és magyar szakmai fórumokon, így például: „Genie, Irrsinn und Ruhm in ungarischer Ergänzung” [„Zseni, örület és dicsőség – magyar kiegészítés”, a címben utalás W. Lange-Eichbaum *Genie, Irrsinn und Ruhm* c. könyvére, (München, 1928)] (*Zeitschrift für die gesamte Neur. u. Psych.* 126. Band, 3. u. 4. Heft., 1930); Bolyai János életének és munkásságának lélektani értelmezése” (*Magyar Pszichológiai Szemle*, 1932); Néhány statisztikai adat a zseni-kérdéshez” (*Magyar Pszichológiai Szemle*, 1934).

Pulszky Henriette munkásságát két írásával mutatjuk be. Az első részlet a *Genie und Irrsinn im ungarischen Geistesleben* [Zsenialitás és örültség a magyar szellemi életben] című könyvének (Ernst Reinhardt Verlag, München 1935) IV. fejezete. E fejezet – amelynek címe „A magyar irodalom különös jellegzetességei”, Babits Mihály egyik esszéjére támaszkodva a személyiségdinamikailag értelmezett népléleknek és a magyar irodalom néhány jellegzetesnek ítélt tendenciájának összefüggését elemzi. A második tanulmány a *Kulturgeschichtliche Probleme in psychoanalytischer Beleuchtung* [Kultúrtörténeti problémák

pszichoanalitikus megvilágításban] című terjedelmes, kéziratban maradt művéből. A szemelvény, amelynek címe „A nyugati fejlődés”, Freud és Szondi nyomdokain haladva az ösztönvilág és a kultúrák összefüggéseit taglalja.

A németül megjelent könyv nem maradt visszhangtalan Magyarországon. Pulszky Henriette művére Nyíró Gyula pszichiáter reflektált „Lángész és őrület” című írásában a *Magyar Szemlében* (1936, 3. sz. 255–264), Schaffer Károly ideggyógyász pedig az *Irodalomtudományi Közleményekben* ismertette (1936, 368–371.).

A fenti írások egy érzékeny és művelt, bár kétségkívül nem professzionális pszichológus figyelemre méltó gondolatait tükrözik. E tanulmányok egyszerűsmind kordokumentumok is, amelyek a pszichoanalízis magyarországi recepciójának tágasságára utalnak. A merész, olykor csapongó interpretációk, a nemegyszer tapasztalható leegyszerűsítések mutatják, hogy a pszichoanalitikus elmélet forradalmi gondolatrendszere milyen elemi erővel generált új gondolatokat, s azt is, hogy ez milyen kockázatokat rejtett magába.

Pulszky Henriette munkásságára Pataki Ferenc akadémikus hívta fel figyelmünket, és a szövegek kiválasztásában László János egyetemi tanár volt segítségünkre.

A szerk.

A MAGYAR IRODALOM KÜLÖNÖS JELLEGZETESSÉGEI

(Zsenialitás és őrültség a magyar szellemi életben, IV. rész)

Szirmayné Pulszky Henriette

Ha a magyar irodalmat *mint egész* kívánjuk áttekinteni, túlnyomórészt *ciklotím karaktere* tűnik fel; benne a *líra* érte el legnagyobb kitejtjesedését s mutatja a legnagyobb sokszínűséget. Ezenkívül a magyarság sok kis *realisztikus elbeszélőt és novellistát* szült, különösen *humoristákat*; a régi idők körülményeinek körülírása, a történelmi anekdoták terén kényelmes dőzsölés jellemezte mind Jókait, mind Mikszáthot s a kisebb elbeszélőket. Ezzel szemben a magyar regények *ötlettartalma* igen csekély; hiányzik a „roman a these”, mely a francia irodalomban oly nagy helyet foglal el. Egyáltalán feltűnő a magyaroknál a *filozófia iránti tehetség hiánya*; nemcsak hogy nem indult ki önálló filozófiai irányzat magyar embertől s nem jött létre magyar földön filozófiai iskola, hanem *korábbi* időkből sem ismerünk olyan magyar filozófust, aki kivándorolt s külföldön működött volna, ahogy *festőkkel* történt. (Lásd később.) A *drámai költészet*, mely erős kompozíciós tehetséget és tiszta problémafelvetést igényel, ugyancsak *feltűnően gyengén képviselteti magát Magyarországon*. Az egyedüli tragédia, mely klasszikusnak számít, *Katona József Bánk bánja* (1814), mely Shakespeare egyértelmű hatása ellenére is egész önálló, maradandó jelentőségű alkotás.¹

A *gyors hangulatváltozások* ilyen gazdagsága, mely a líra sokféleségét meghatározza, a *realizmusra irányuló hajlam és a humorista véna* – másfelől pedig a *filozófiai talentum, továbbá a zárt kompozíció és drámai felépítés iránti tehetség hiánya, egészében tekintve a magyar néplélek egyértelműen ciklotím jellegzetességére utal.*

¹ Katonáról lásd *Dr. Lénárth Edith*: „A tehetség lélektana” című dolgozatát a „Tehetségproblémák” című kötetben, Budapest, 1931. Katona fejlődési vonala *tipikusan skizotím*: hirtelen felívelés fiatalkorban, aztán alkotási képtelenség; a *Bánk bánt* 23 évesen írta s utána semmit sem hozott létre. Ezért Dr. Lénárth Edith *Uhladdal állítja párhuzamba*. Katona, aki Kecskeméten született, ügyvéd volt szülővárosában; szélütésben halt meg. Életéről keveset tudunk; sosem kötött házasságot.

A tudós költő, *Babits Mihály*, a magyar irodalomról írott esszéjében² felteszi a kérdést: Milyennek látszik a magyar irodalom a *külső* szemlélő számára? Amit e kérdés megválaszolásaként kifejt, oly frappáns módon *támasztja alá véleményünket a magyar irodalom mint egész ciklotim sajátosságáról* (noha a ciklotim kifejezés akkortájt még egyáltalában nem volt ismert), hogy ezt a nagyon tanulságos passzust idézni szeretném³:

„Kérdezzük tehát először: melyek azok a benyomások, az éghajlat és föld benyomásai, melyekből a magyar irodalom levegője szükségképp szövéődik, s mennyiben adtak ezek irodalmunknak egész külön, egyéb népek irodalmától *eltérő színeket*? Magyarország földje vidékenként rendkívül különböző, és éghajlatát is a legszeszélyesebb, átmenetek nélküli változatosság jellemzi. Ehhez képest népünk képzeletvilága is gazdag és sokszínű, *kedélyvilága mozgalmas és edzett*. A magyar irodalom rendkívül gazdag képekben és mesékben, s nálunk nincsenek is, vagy csak a legújabb idők városi költészetében akadnak halvány költők. Nálunk alig van nagy költő, sőt a kisebbek között sem sok, akinek csak egy húrja, egy hangulata lenne. *Lírikusaink végtelen gazdagok hasonlatokban, mint Petőfi; színekben, mint Vörösmarty; képekben, mint Arany*⁴; regényíróinkat a mese rendkívüli intenciója és változatossága jellemzi, mégpedig nemcsak *Jókait*, aki e szempontból a világirodalomban páratlan, hanem például *Mikszáthot, Gárdonyit, Jósikát, Keményt, sőt Eötvöst is*. Csak össze kell hasonlítanunk egy magyar lírikust például Leopardival, egy magyar regényírot például Flaubert-rel, azonnal érezni fogjuk az invenció *természetes* gazdagságának és változatosságának fölényét még az átlagos magyarnál is, bármennyire törekszik is pótolni a külföldi esetleg, mint Flaubert, e hiányt a művészi tanulmány eszközeivel. Éghajlatunk benyomásai és történetünk viszontagságai szerencsésen táplálták fel e gazdagságra Keletről hozott fantáziánkat.

De a benyomások gazdagságával, konkrétságával és változatosságával nem mindig áll arányban a mélységük. (Ezzel érdemes összevetni a ciklotim és skizotim temperamentum közötti különbségről mondottakat.) „A magyar, hozzá szokva a viszontagságokhoz, éppen az a lélek, akinek egy s más *katonadolog*: föl se vesz holmi kis karcolásokat. Ép és edzett. Az átöröklött edzettség, a kiállt bajok, a hangulatnak minduntalan átélt változásai, a táj maga, mely a tér-

² „*Magyar irodalom*”, az „Irodalmi Problémák” című kötetben, Budapest, 1917.

³ Természetesen Babits eredeti szövegét közöljük a magyar fordításban, mind Babits, mind Szirmay-Pulszky kiemelésével. Szirmay-Pulszky igen szabadon bánt Babits szövegével fordítás és szerkesztés tekintetében egyaránt. E felületesség mellett nem látszott indokoltnak minden kiemelésnél utalni arra, kitől származik. A Babitstól idézett részek a következő helyen találhatóak: Belia György, szerk.: Babits Mihály. Esszék, tanulmányok. Első kötet. Budapest 1978, 386–389. és 396–397. old. A teljes tanulmány ui., 359–420. old. (a fordító megjegyzése)

⁴ Vö. Kretschmer: „Körperbau und Charakter.„ p. 210, a ciklotimek képi kifejezésre való hajlamáról.

ben, az időjárás, mely az időben oly sűrűn hozza a meglepetéseket, kiegészítve ismét egy rest keleti faj szemlélődő természetét, *valami fölényes bölcsességet*, valami okos és igénytelen *nil admirari*t szűrtek le e nép lelkében régtől fogva, mely apró érzelmek túlságosan szubtilis elmélyítését mindig megakadályozta. A szenvedélyek gyakran minuciózus ábrázolása nem hiányzik ugyan irodalmunkban, de maga ez ábrázolásnak majdnem állandóan objektív jellege bizonyos értelmi fölényre vall az érzelmekkel szemben, melyet más irodalmakban csak sokkal ritkábban találhatunk. Ez az *objektív józanság* érték is lehet (például Aranyánál, Keménynél), de egészben véve mégis irodalmunk egy hiányát jelenti. Valamely érzelemnek egészen elmélyített, szubtilis és belső ábrázolására alig mutathat példát a magyar költészet. Még a szentimentalizmus korában is, csak össze kell hasonlítanunk *Fannyt Wertherrel*, látni fogjuk, mennyire megmaradt a józanságnak ez a kissé kemény magva Kármánnál (aki különben az érzelmi átengedésnek még ily fokát is csak nőben tudja elképzelni, ami szintén jellemző).” Valójában magyar ember mint Werther teljességgel elképzelhetetlen. „*A magyar regény egészen az újabb időkig* (egészen Mikszáthig, Gárdonyiig, sőt MórícZ Zsigmond Sáraranyáig) *inkább az invenció és cselekvés gazdagságával, a színek élénkségével, az alakok változatosságával és élethűségével tündökölt, mint az érzelmi ábrázolások mélységével vagy éppen szubtilitásával*. A közönség ezt a változatosságot és élénkséget meg is kívánja, és az érzelmi szubtilitásoktól (mely azt és főleg a cselekvés gyorsaságát gátolná) visszariad. Evvel függ össze a magyar regény nagy könnyűsége és technikai kitudósága is, hogy annyira *olvastatja magát*: aminek Jókaiban és Mikszáthban klasszikus példái vannak. De hiszen a jó átlagot is csak össze kell hasonlítani a külföldi átlaggal: a magyar közönség olvasmányaival szemben élénkség, gyorsaság, változatosság szempontjából sokkal nagyobb igényekhez szokott, sokkal jobban el van kényeztetve, mint bármely külföldi irodalom publikuma. Sok, külföldön híres mű nálunk nem tudna érvényesülni *unalmassága miatt*.

Ez, látjuk, előny is, de hiba is.

A hangulatok e nagy változatossága és csekély kimélyítettsége leghátrányosabb a drámára, ahol éppen az emberi érzelmek és szenvedélyek mély és belső ábrázolása lenne a fontos, s maga a szigorú forma kevés csapongást, kevés szín- és cselekvésbeli változatosságot enged meg. Valóban, a dráma inkább intenzív, mint extenzív műfaj; a magyar költészet szelleme pedig extenzív. Ehhez képest irodalmunkban a dráma van leggyengébben képviselve, s ami van, az is inkább a technikai virtuozitásnak remeke. A *vígjáték*, és pedig a cselekvésben, fordulatokban gazdag helyzetvígjáték, a magyar költészetben sokkal magasabb fejlődési fokot ért el, mint a komolyabb drámai műfajok. Így volt ez már *Kisfaludy Károlynál*, így *Szigligetinél*, így *Csikynél*, így van *Molnár Ferencnél* is. Ezenkívül fejlettebb volt nálunk a romantikus dráma, a helyzettragédia, melynek oly előkelő képviselője is van, mint Vörösmarty. Ezekkel az okfejtésekkel össze kell vetni *Kretschmer* testfelépítés és karakter című művének A

zsenik című fejezetében a drámai tehetségről szóló részt, ami kizárólag skizotimokra jellemző.

Amit a regényről és a drámáról mondtunk, ugyanaz áll a lírára is: a benyomások, színek, hangulatok végtelen sokféleségével, de aránylag csekély mélységével találkozunk itt is. Így a magyar líra tipikus műformája a *dal*, a csapongó, könnyű, nem nagyon mély, de annál változóbb kedélyállapotok röpké kifejezője.” (Ez a – főképpen korábbi – lírai termés *átlagára* érvényes, ami a virágzását élő népdalhoz csatlakozva fejlődött körülbelül a XVIII. Század óta. Az első népies hangú dalokat Csokonai írta.) „Ellenben a magyar líra tipikus alakja *Petőfi*, impresszionizmusával, könnyedségével, bizonyos egészséges, vidám objektivitással s *edzett kedélyével, mellyel a hirtelen és bőven és pompásan fölszűtt benyomásokon oly könnyen ismét túlteszi magát.*” (Vesd össze ezzel a ciklotim jelleget!)

„A benyomásokban való nagy bőség s a velük szemben tanúsított edzettség gyökere irodalmunk feltűnő realizmusának is, annak a konkrétságának, mellyel a külvilág benne megjelenik. A magyart egész karaktere inkább ezer és ezer részlet megfigyelésére, apró benyomás felvételére, mint egy-egy való rágódásra teszi képessé, inkább környezete szemlélésére, mint lelkének kimélyítésére utalja.” Ez teljes mértékben találó a *ciklotim* sajátosságra nézve. „Így irodalmunk színei inkább külsők, mint belsők: de maga az a rendkívüli élesség és világosság, amellyel ezeket a színeket, a *környezet* színeit visszaadja, maga ez a realizmus, mindenél inkább nemzeti különbséget, nemzeti vonásokat jelent, a nemzeti környezet vonásait. Szkepszise nem cinizmus, hanem józanság. Nem cinikus keserűség, hanem józan, jóindulatú, fölényes humor. *A híres magyar humor; irodalmunk egyik fővonása* tulajdonképpen ilyen flegmatikus parasztbölcsesség: a nyugodt szemlélődőnek fölénye a cselekvővel szemben. Nem csúfolódik, nem is irigykedik, mint már népek humora; sokat látott, tudja, hogy sok minden „nem érdemes”: de azért csak szeretettel mosolyog a világon, azokon, kik törrik magukat: mint a tapasztalt férfi a bohó gyermekben.”

Gyakran hangzik el Magyarországon a panasz, hogy irodalmunk külföldön kevésbé ismert, és alig méltatják figyelemre; úgy véljük, e fejtegetésekkel és véleményekkel megtaláltuk rá a *magyarázatot*: éppen az irodalom e *túlnyomórészt ciklotim jellege*. Hátrányos az a körülmény, hogy erőssége a lírában van, ami nehezen vagy egyáltalában nem fordítható, s az idegenektől mint a jellegzetesen magyar temperamentum eredeti kifejeződése igen távol esik. Továbbá a realista és humoros miniatűrfestészetre esik a hangsúly, ami azonban a külföldi publikumot, mely nem ismeri s nem érti az előképeket és az ábrázolt körülményeket, nem is ragadhatja meg. Ehhez járul még sok író történeti ábrázolás iránti előszeretete, a nemzeti múlthoz való affektív kötődésük, ami a modern olvasó számára további hátrányt jelent. Ezzel szemben, mint mondtuk, a magyar regények és elbeszélések *ötlettartalma* általában nagyon csekély, az irányregény szinte teljesen hiányzik, s éppen ennek van nagy visszhangja, még hogy-

ha irodalmilag kisebb értékű is, amennyiben a felvetett probléma nem veszítette aktualitását. Egyszóval: *a magyar irodalomban hiányzik a skizotim beütés, a tiszta és éles problémafelvetés iránti tehetség és hajlam.* (Kivéve az e tekintetben magányos *Madáchnot*.) Elég összehasonlítani a kortársakat, *Aranyt* és *Dosztojevszkijt*, vagy *Jókait* és *Tolsztojt* (akik csaknem egykorúak voltak), s világossá válik a *magyarok hiányossága az aktuális ötletek terén*, s a nemzeti hagyományokhoz való túlságosan erős affektív kötődésük hátrányos volta. Ady lírája pedig, mely tárgyal aktuális problémákat, aligha ültethető át más nyelvre. A norvég is nehezen elsajátítható nyelvű kis nép; ám legnagyobb költőjük, *Henrik Ibsen*, mégis meghódította a világot, mivel darabjaiban a legélesebben ábrázolta és tárgyalta *kora* családi életének és társadalmának az összes problémáját és kérdését, s értette, miként kell fontos, új megoldásokat felkínálni. Ezt a szellem az, ami a magyar irodalomban mindig is hiányzott, mindenekelőtt *a faji meghatározottságú, elsősorban ciklotim természet* következményeképpen, s ez az oka annak, hogy a magyar irodalom az általános érdeklődésnek mindedig csak keveset nyújthatott.

Zay Balázs fordítása

KULTÚRTÖRTÉNETI PROBLÉMÁK PSZICHOANALITIKUS MEGVILÁGÍTÁSBAN

Szirmayné Pulszky Henriette

A nyugati fejlődés

1. A zsidóságon belüli helyzet – Názáreti Jézus – A paulinizmus. 2. A késő antik kultúra és megváltásigénye – A sztoikus filozófia – Újpüthagoreusok és újplatonisták. 3. A vallási krízis – Aszkézis, kényszeres gondolkodás és művészetellenes beállítottság az őskereszténységben – A katakombafestészet – A bizánci kultúra és művészet. 4. Az etikai felfogás változása – Az arianizmus – Az iszlám keletkezése. 5. A perzsa fejlődés, a manicheizmus.

1.

Míg a buddhizmus a felvilágosodás fázisából indult ki, az azt követő erőszakos reakciós korszakban azonban végleges elfajulásnak esett áldozatul, a kereszténység ezzel ellentétesen szokatlanul intenzív kollektív kényszerneurózis idején jött létre, mely a zsidóságon belül lépett fel. A mazochista fordulat, akár csak a brahmanizmusban, itt is a vallás kríziséhez vezetett; itt is a legkisebb, azaz a minden természetes életmegnyilvánulást elfojtó ceremóniák felé való messzemenő eltolás történt. A kényszeres gondolkodás, ami a zsidóknál kizárólag a rituális előírások szó szerinti szövege felé fordult, nem talált magának kiutat; tehát nem tudott, mint Indiában, filozófiai spekuláció révén részlegesen felülkerekedni, és ezáltal nem vezethetett a kollektív kényszerneurózis gyengüléséhez; ez az út itt zárva maradt. Ebben a tarthatatlanságig jutott szituációban különböző irányzatok, vallási mozgalmak léptek fel a zsidóságon belül, melyek megfeleltek a nép pszichés feszültségének feloldására tett különböző kísérleteknek. A legmagasabb társadalmi osztály (a szaduceusoké) a hellenisztikus-római kultúra átvétele révén könnyített helyzetén; az esszénusok szektája – va-

lószerűleg indiai hatásra – teljességgel átadta magát a világtól elvonuló aszkézisnek. A nép körében egyre nagyobb volt a türelmetlenség; a zelóták szektájában feledésbe merült minden megfontolás és minden respektus: a szekta tagjai azt tűzték ki célul, hogy minden honfitársukat megölik azon a helyen, ahol a törvény áthágásán kapják őket. Tehát itt az agressziós ösztön áttörése ment végbe a fanatikus gyilkolási vágy formájában, amikor a mazochizmus tarthatatlan állapota jött létre a vallás terén a legkisebbre történő eltolás folyamata révén.

A nép elnyomatása és elégedetlensége ahhoz vezetett, hogy átvették a perzsa vallásból a közeli világvégebe és egy természetfeletti megváltóba vetett hitet; a körülmények tarthatatlanságának sötét érzete egy közeljövőben bekövetkező messianisztikus birodalom kollektív vágyálmában jutott kifejezésre. Ezek az álmodozások képezik az apokaliptikus népi irodalom tartalmát.¹ Amint már kifejtettük, ezzel létrejöttek azok a lelki előfeltételek, melyek lehetővé tették, hogy Jézus tanításai a világhanyatlásról és az újáteremtésről hitre találjanak. A kollektív kényszerneurozis növekvő intenzitása a realitástól való elforduláshoz és a pszichopatológiai iránti megnövekedett befogadókészséghez vezetett. Amikor előállt egy költői tehetséggel megáldott próféta, aki ezeket a fantasztikus tanításokat megragadta és magára vonatkoztatta, s ezzel elutasította a vallás lélektelen külsődlegességét, követőinek köréből új szekta keletkezett, melyet később őskereszténynek neveztek el.

Jézusnál világosan felismerhető az Ödipusz-komplexus áttétele az uralkodókra; ebből a forrásból táplálkozik a papok és az írástudók ellen irányuló gyűlölködő beszédei szenvedélyessége és a hivatalos vallás éles kritikája. *A tudattalanból származó lázadás az atyai hatalmakkal szemben Jézusnál egyszerre kétféle módon nyilatkozott meg:* egyrészt az uralkodók elleni támadásaiban, a szegények, a tudatlanok és a bűnösök pártfogásában; másrészt abban, hogy felébredt benne a hit, hogy ő maga hivatott el arra, hogy a messianisztikus királyság közeli eljövetele idején „Isten felkentjévé”, azaz az emberfeletti uralkodóvá váljék. Az a tudattalan törekvés tehát, hogy Istennel egyenlővé tegye magát, Jézusnál *őrült formában* jutott érvényre. Ennek a személyiségnek a sajátossága abban áll, hogy Jézus e két tendenciáját egymással összekötötte: *a gyűlölködési hangulat nála az örületes rendszerbe ment át*, mert a mennyek országát a szegényeknek ígérte és azt hirdette, hogy az elsőkből utolsók lesznek. Amint Schweitzer kiemeli, ez volt ígéretei között az új és a különös²: „Arra vonatkozóan, hogy ebben legnagyobbak és legkisebbek lesznek (Mt 5,19;11,11–18) s hogy tizenkét kiválasztott bíraskodik majd Izrael nemzetségei felett (Mt 16,19;18,18;19,28), másutt nincs utalás. Éppen ellenkezőleg, mintha úgy vélték volna, hogy a felkent uralma alatt a kiválasztottak közötti különbségek megfognak szűnni. A gyermekek előtérbe helyezéséről sem tud egyébként semmit

¹ Lásd A. Schweitzer: Geschichte der Leben-Jesu-Forschung, XVII. fejezet

² Lásd *uo.*, 312. old.

az eszkatológiai irodalom, akik Jézus szerint a legmagasabb helyekre hívtak el.” Ez mindennek a magja; forradalmi beállítottsága következtében, mely az Ödipusz-komplexusnak az uralkodókra történő eltolásából származik, Jézus minden elnyomottnak közeli elégtételt kínált nehézségeikért, *szenvedéseik kiegyenlítését* az ő országában. Ez tette ígéretét ellenállhatatlanná; ez a tanítás alkalmas volt arra, hogy futótűzként terjedjen el a római birodalom elégedetlen proletártömegei sorában. Éppen az emberfeletti (őrült) öntudatnak a forradalmi érzülettel és az intenzív gyűlölettel való ilyen összekeveredésével magyarázható az a titokzatos vonzerő, mely Jézus alakjából minden időben kiindult. Ez tette lehetővé Istenfiúvá emelését; mint mindenkinél nagyobb száll le a mennyből s hívja magához a szegényeket és a megterhelteket; szereti őket és megveti a gazdagokat és az okosokat... (Buddha is tényleg királyi sarjként jött a világra és demokratikus érzületű volt. Ez az antitézis mindig vonzóan hatott.) Ezzel a beállítottságával Jézus nemcsak a szegények szívét nyerte el, hanem azt is elérte, hogy a föld nagyjai alázatosan meghajoltak előtte, és mindig készek voltak őt a mennybe emelni, hogy élet vegyék fehéren izzó szenvedéllyel teli beszédének... Kereszthalála által pedig ez a hatás ezerszeresére növekedett.

Jézus igehirdetése és halála azzal a következménnyel járt, hogy a zsidóságon belül kis szekta keletkezett, mely várta alapítója visszajövetelét, s a zsidó vallás szabadabb irányát képviselte. A ceremóniák világának elvetése, a belsőesség hangsúlyozása és a felebaráti szeretet tanítása Jézus tanainak egészséges részét jelentette; ebből az alapból kiindulva lehetett véghezvinni a zsidó vallás reformját mazochista vonásainak gyengítése révén. Ennek az új vallásnak a kialakulásához Pál apostol adta a döntő lökést, amikor Jézus halálát a helyettes áldozat mítoszává költötte át, és a megváltóba vetett egyedül üdvözítő hit tanítását hirdette.

A paulinizmusban a késői antikvitás félig tudatos bűntudata és megváltás-szükséglete tört ki; olyan lelki folyamat játszódott le, melynek párhuzama Indiából már ismert számunkra. Amikor ott a vallás mazochista formája hosszú időn át tartott, a kegyesek végül az Isten iránti hívő szeretet általi üdvösség tanításához menekültek. Hasonlóan ehhez Pál elszakadt a zsidó vallás formalizmusától, és üdvösségét egyedül a Krisztus általi újjászületésbe vetett bensőséges hitben kereste. A „hit”, amit Pál prédikál, nem egy tanítás értelemeszerű igaznak tartása, hanem szeretetteljes odaadás, mely lényegében az indiaiak „bhakti”-jaihoz áll közel. Ez a hit érte el, hogy Pál Jézust istenfiúvá emelte. A tudattalan ösztön, mely régi isteneket dönt le és újakat emel a helyükbe, az őskereszténységben ezzel a fordulattal jutott érvényre és vezetett Krisztus isteni tiszteletéhez. A Jézus által bevezetett és a szektában ettől kezdve gyakorolt újszerű szimbolikus cselekedetek (kereszttség és úrvacsora) a hellenisztikus misztériumvallásoknak megfelelő átalakuláson mentek át.³

³ Vö. uo., 424–425. old.: „Kereszttség és úrvacsora kezdettől fogva mint eszkatológiai szentségek léteztek a mozgalomban, mely mint kereszténység elszakadt a zsidóságtól.” – 425. old.

2.

Az antik világban a kereszténység kialakulását megelőző évszázadokban olyan fejlődés ment végbe, mely egy gyengülten mazochista jellegű vallás kialakulásához kellett, hogy vezessen. A görög kultúrán belül a felettes-én megerősödése csak a kollektív kényszerneurózis *legyőzése után* lépett fel; mialatt kialakultak azok a következmények, melyek törvényszerűen együtt járnak a legyőzéssel, s így a természettudomány és a művészet virágkora beköszöntött, a görög filozófia már Szókratésszel fordulatot vett, s ezzel az etikai problémák a gondolkodás középpontjába kerültek.

A sztoicizmus filozófiájában a destrukciós fordulat befelé történik, azaz a felettes-én megerősödik, és az aszketikus tendencia előre tör: a megrendíthetetlen egykedvűséget mint a legfőbb boldogságot dicsérik, a világ legyőzését a legfőbb célnak állítják be. A sztoikus bölcs önmegtartóztatásra és bizonyos mértékű askézisre volt kötelezve. A lemondás és a világtól való menekülés párhuzamát, amit ez az iskola hirdetett és gyakorolt, a buddhizmus tanításaiban és életvitelében találjuk meg; erre a hangulati hasonlatosságra már Renan rámutatott.⁴

Ellenségei sokszor a kereszténység szemére vetették, hogy felelős az antik kultúra hanyatlásáért; eszerint a kereszténység bűne volna, hogy eltűnt a hellenisztikus jókedv, és átvette helyét az életidegen askézis, ami az antik tudomány és művészet összeomlásához vezetett. *Eközben azonban összecserélik az okot és az okozatot: nem a kereszténység volt a hibás mindebben, hanem éppen fordítva, a destrukciós ösztön befelé fordulása és a felettes-én ebből következő megerősödése okozta a kereszténység elterjedését.* A növekvő jólét és az egyre nagyobb területek összekapcsolása következtében a destrukciós ösztön bensőségesse válása az antikvitás idején már néhány évszázaddal a kereszténység fellépése előtt megtörtént. A görögök és a rómaiak régi népi vallását legyőzte a felvilágosodás; a népeket új vallásos forma keresésének vágya ragadta magával, olyan új vallás keresése, mely a bennük újonnan felébredt megváltás iránti vágyakozást csillapítani tudja. A sztoikusok filozófiai tanaik alapján meditáció és askézis által önmegváltó vallás létrehozását kísérelték meg. Ha az antik népek nem kerültek volna érintkezésbe a Közel-Kelet vallásaival, a görög filozófiából egyfajta nyugati buddhizmus jött volna létre. Az olyan vallás iránti igény, melyben a kollektív kényszerneurózis mazochista fordulata teljes mértékben kiélheti magát, először a misztériumvallások – különösképpen a Mitrász-kultusz – elterjedéséhez, utána pedig a kereszténység felvételéhez vezetett. *Csak az antik népek megváltó jellegű és askézisre hajló vallás iránti vágyakozása tette lehetővé, hogy a kis zsidó szektából az antik kereszténység jöjjön létre.*

⁴ Vö. Ernst Renan: Mars-Aurele et la fin du monde antique, Párizs, 1925, 480–483. old.

Az újpüthagoraismusban a kollektív kényszerneurózis mazochista fordulata még élesebben jutott kifejezésre, mint a sztoicizmusban; ez az iskola aszketikus morált hirdetett, az érzéki örömeket elátkozta, és kényszeres cselekedetek rendszerét (mosakodások és böjtölések) vezette be.⁵ A neurotikus állapot növekvő intenzitása azt eredményezte, hogy a kivételes pszichikus állapotoknak növekvő jelentőséget tulajdonítottak; Filon és az újplatonisták – éppen úgy mint a brahmanok – az eksztázist dicsérték mint az egyedüli olyan állapotot, mely lehetővé teszi a lélek egyesülését istennel. Ezen az alapon az újplatonizmusban misztikus iskola jött létre, mely döntő módon befolyásolta a kereszténységben később megjelenő misztikus törekvéseket.⁶

Ugyanebben az időben előtérbe lépett az a *kényszeres gondolkodásra való hajlam*, ami minden esetben kíséri a kollektív kényszerneurózis mazochista fordulatát; ez abban nyilvánult meg, hogy az isten elleni tudattalan lázadást átvitték a filozófiai spekulációk területére. A görög filozófián belül már régen kialakult a tiszta monoteizmus tanítása; ám Filonnál és az újplatonistáknál az istenidea panteista feloldódása történt. A „negatív teológia” ennek az isten elleni latens ellenségességnek a kifejezéseként jött létre.⁷ Az a tudattalan vágy, hogy a régi isten helyére újat emeljenek, a *logosz tanításának* kialakulásához vezetett: a logoszt, azaz az isteni értelmet, mely által isten a világot teremtette, Filon önálló lénynek tekintette, és „isten elsőszülött fiává”, tehát második istenné emelte.⁸

Ez a tanítás azáltal tett szert döntő jelentőségre, hogy őt követve a negyedik evangélium ismeretlen szerzője és az összes keresztény apologeta a logoszt – ezt az új istenséget, mely a filozófiai reflexióból nőtt ki – azonosította a történelmi Názáreti Jézussal. Ezzel kezdetét vette az az asszimilációs folyamat, melynek során az őskereszténység tanait a görög filozófia gondolatvilágához hasonlították.⁹

Az aszkézisre és a kényszeres gondolkodásra való hajlammal törvényszerű összefüggésben a késői antikvitásban *a művészeti stílus mélyreható megváltozása* történt. Az építészetben a belső nyugtalanság és a megváltozott hangulat abban nyilvánult meg, hogy a formák nyugodt egyenlősége iránti érzék, ami addig az antikvitás minden épületét jellemezte, elveszett; s ennek a helyes mérték iránti érzéknek a helyét átvette a gigantikus és a túlzásba vitt formák iránti előszeretet. Ezáltal a késői antikvitásban lendületes és pompás építészeti stílus alakult ki, mely meglepő módon hasonlít a XVII. Század barokk művészetére. M. Dvorak Baalbek és Palmyra épületeit tekintette e stílus legjobb példá-

⁵ Vö. W. Windelhand: Lehrbuch der Geschichte der Philosophie, 191. old.

⁶ Lásd uo., 188–190. old

⁷ Vö. uo., 196–198. old

⁸ Vö. uo., 201–202. old

⁹ Vö. uo., 75–76. old

inak; s ezzel kapcsolatban megjegyezte: „Az anyagi erők játékának barokkos növekedése – egy reneszánsz mozgalomtól eltekintve – a második és harmadik évszázadban a klasszikus kultúra egész területén megtartotta vezető szerepét.”¹⁰ Ugyanebben az időben a plasztika és a festészet terén a realitástól való elfordulás ment végbe, ami összefügg a kollektív kényszerneurózis növekvő intenzitásával; a harmadik évszázad hivatalos római művészetével kapcsolatban Dvorak a következő jellegzetességeket állapította meg: a meztelenség, a testi szépség és tökéletesség iránti érdeklődés elvesztése, az optikai elemek betörése az ábrázolás körébe, ami bizonyos anyagtalanítással járt együtt, a művészet előrehaladó szubjektívizálódása és a szellemi nagyobb hangsúlyozása.¹¹

3.

*Az őskereszténységben a kollektív kényszerneurózis mazochista fordulata nagyon erősen érvényre jutott; szemben a zsidósággal, melyből kinőtt, ez csak annyiban jelenti a mazochista tendenciák bizonyos gyengülését, hogy leépítette a zsidó rítust, a kényszeres cselekedetek rendszerét, és a képzőművészet gyakorlása nem volt mindenáron tiltott. Ezzel szemben az őskereszténységben a kényszeres gondolkodásra való hajlam rendkívüli erővel jelentkezett. A kereszténység elterjedése és átalakulása több évszázadon át történt; ez volt annak a vallásos krízisnek a kora, mely az antik kultúra hanyatlását jelentette, míg a bizánci és kora keresztény kultúra kinőtt belőle. Lényegében arról volt szó, hogy a vallás mazochista formája keletkezett, melyben meg kellett felelni a fellettes-én erősödésének, amint az az antik népekkel történt; a vallásos harcok arról szóltak, a lelki élet mazochista tendenciája és a vele összefüggő tendenciák, a kényszeres gondolkodásra való hajlam és a művészetellenes beállítottság, amik az őskereszténységben domináltak, milyen mértékben érvényesüljenek az antik népek kulturális életében. Az volt a kérdés, mennyire sikerüljön ezeknek a tendenciáknak megtartaniuk a fölényüket azokkal az ösztönökkel szemben, melyek az ellentétes irányban hatottak. Tudatalanul tehát ellentétes irányú lelki tendenciák között dúlt a harc.*¹²

Az őskereszténységben előtérben lévő mazochista tendencia feltűnő módon megnyilvánult a keresztények magatartásában az üldöztetésekkel szemben; a szenvedéseket és megpróbáltatásokat, melyek a törvényes üldöztetéssel összefüggtek, ugyanis a keresztények túlzott igyekezettel keresték; a mártírhálál a legnagyobb üdvözítő érdemnek számított. Amint a kereszténység széles kör-

¹⁰ Vö. Max Dvorak: Kunstgeschichte als Geistesgeschichte: Katakombenmalereien – Die Anfänge der christlichen Kunst, 7. old.

¹¹ Lásd uo., 24. old.

¹² Vö. uo., 105–107. old.

ben elterjedt, és megszűntek az üldözések, a mazochista tendencia az askézisre való hajlam növekedésében nyilvánult meg; az askézis gyakorlásában a mártíromság helyettesítése történt.¹³ A Diocletianus alatti utolsó keresztény-üldözést (302–303) követően *aszketikus mozgalom* ütötte fel a fejét, mely – különösen Egyiptom ősi, buja kultúrájú országában – a népesség jelentős mértékű visszaeséséhez vezetett. A III. században Perzsiában létrejött a manicheizmus, egy olyan vallás, melyben a kollektív kényszerneurozisz mazochista fordulata még élesebben megmutatkozott, mint az őskereszténységben. Idővel azonban alábbhagyott a Római Birodalomban az aszketikus mozgalom; a gnosztikus szekták és a manicheizmus elleni harcban felülkerekedtek az érzékiség elleni felfogáson, és korlátok közé szorították az aszketikus tendenciát. *Végül az ortodox egyházban egyensúlyi helyzet jött létre*: az askézisre való hajlam a szerezetesség intézményében jutott kifejezésre, azaz szilárdan körülhatárolt helyet kapott a társadalomban; s így ennek túlzásai nem veszélyeztették a népi életet. A lelki élet szadista tendenciája ezzel szemben megnyilvánult a jog és a türelmetlenség borzalmasságában, ami a szakadár mozgalmak elleni kegyetlen üldözéshez vezetett.

Mint már említettük, a nagy vallási krízisek idejét a *kényszeres gondolkodás dominanciája* jellemzi. Végtelen vitákat folytattak a keresztény egyház alapvető dogmáiról, és a teológiai spekulációk iránti szenvedély a népesség széles rétegeit ragadta magával, egészen az alsó néprétegekig.¹⁴ E viták során számtalan szekta született, melyek keserű haraggal fordultak egymás ellen, és vértés üldözéssel akarták kölcsönösen kiirtani egymást. Th. Reik érdeme, hogy a vallástörténetnek ezt a fejezetét pszichoanalitikus szempontból vizsgálta; Dogma és kényszerképzet című alapvető tanulmányában a kényszeres gondolkodásnak azt a folyamatát írja le, ami a keresztény hitvallás keletkezéséhez vezetett. Mivel hely hiányában le kell mondanunk arról, hogy a vallástörténeti folyamatokat részletesen tárgyaljuk, nyomatékosan szeretnénk utalni Reik úttörő munkájára. *A Jézus istenségéről szóló alapidogma kialakulását* a legapróbb részletekig menően követi és az egyháztörténet segítségével azt bizonyítja, hogy azok a pszichés folyamatok, melyek a dogma kialakulásához és fejlődéséhez vezetnek, teljes mértékben a kényszeres gondolkodás lelki mechanizmusait követik; nyomon követhető minden reakcióképző, elferdítő és eltoló mechanizmus, melyek az egyes neurotikusok kényszeres gondolkodását jellemzik. Tudvalevően e dogma kialakulása vezetett a homousion-vitához; ez volt a hírhedt vita az „i” betűről, ami a legkisebb felé való eltolás legszembetűnőbb példája. Ebből a nagy ellentétből jött létre egyrészt az ortodox kereszténység, másrészt az *arianizmus*. Ez a szekta nem ismerte el Krisztus istenségét olyan

¹³ Lásd Alois Dampf: Die Ethik des Mittelalters. Berlin–München, 1927. – 59. old.

¹⁴ Lásd Nyssai Gergely (+ i.sz. 394.), idézi: von Reik: Dogma és kényszerképzet, 31. old.

mértékben, ahogyan az ortodox egyház, és ennek megfelelően a megváltástanak is kisebb jelentőséget tulajdonított. A kereszténységnek ez a formája, melyben nagyobb szerep jutott a racionalista tendenciának, széles körben elterjedt. A kis szekták azonban lassan eltűntek, és a vallásos spekuláció nyugvóponttra jutott. *Az ortodox egyházban egyensúlyi állapot jött létre a kényszeres gondolkodásra való hajlam és a kényszeres cselekedetek preferálása között.* Ezentúl kizárólag a szerzetesek előjoga volt a teológiai vizsgálódás; ezzel szemben a nép kötelességévé tették az egyházi tanításokba vetett mindenáron való hitet s minden spekulációt megtiltottak. A mazochista fordulat kifejezésformái, az aszkézis és a kényszeres gondolkodás tehát egy bizonyos körre korlátozódott, míg a nagy tömegek megszabadultak tőle, mindössze a vallás ilyen elemeinek tiszteletére nevelték őket. A népi vallásosság számára a ceremóniák legalább olyan fontosak voltak, mint a valódi hit.

Megfelel a kényszeres gondolkodás és a képzőművészet elutasítása közötti törvényszerű összefüggésnek, hogy az *egyházatyák* az első keresztény évszázadok során mindösszesen a képtisztelet *ellen* és a *képzőművészet ellen* szóltak. A képhasználatot a IV. századig minden egyházatyája és apologeta elutasította, és támadták az istenség ábrázolását; így Jusztiniánusz, Taciánusz, Iréneusz, Minuciusz felix és Origenész. Tertullianusz ráadásul a „jó pásztor” ábrázolását is meg akarta tiltani. Kizárólag a szimbolikus ábrázolásokat akarták engedélyezni.¹⁵ Ez a művészetellenes irányzat azonban nem tudta tartani magát; a művészi alkotóerő áttört, és a keresztény kultúrkör területén győzelmesen fennmaradt. *Az intenzív kollektív kényszerneurózis hulláma, mely megjelent az őskereszténységben, már a kezdet kezdetén, a katakombafestészetben szükségzerűen új absztrakt stílus létrejöttéhez vezetett, mellyel merev hieratikus emberábrázolás függött össze.* Alapvető tanulmányában, melyet M. Dvorak a keresztény művészet kialakulásának szentelt, s melyre itt gyakran utalunk, pontosan elmagyarázza, hogy a katakombafestmények új sematikus stílusa nem a társadalom alacsonyabb rétegeihez tartozó keresztény művészek ügyetlenségére vezethető vissza, amint általában gondolják, hanem ez az új absztrakt stílus az új vallásos alaphangulat következményeképpen lépett fel. Dvorak szerint a katakombafestmények stílusa a késő antik impresszionizmuson nyugszik. „A nagy művészi mozgalom a középső császárkor idején, mely a kor legmagasabb képzettsége és művészi kultúrája gyümölcésének tekinthető, a katakombafestményekben is hat...” – mondja ezzel kapcsolatban Dvorak¹⁶ – „Ez a III. század legradikálisabb, leghaladóbb és legkövetkezetesebb művészi irányzatában ölt testet, melyben a *szellemivé tétel* törekvésének következtetéseit vonták le, ami-

¹⁵ Lásd Hugo Koch: Die altchristliche Bilderfrage nach literarischen Quellen (Göttingen, 1917), id. Dvorak után

¹⁶ Lásd Dvorak, 32. old.

re a pogány művészet nem szánta rá magát.” A hivatalos művészet impresszionista stílusa tehát a keresztény kézművesek révén bizonyos értelemben véve változáson és továbbképzésen megy át. „Következésképpen” – így Dvorak¹⁷ – a korábbi és kortárs művészet bizonyos minőségei újak nyomják el és helyettesítik. *Lehetőség szerint mindent kihagytak, ami a régi testkultuszra és naturalizmusra emlékeztetett, melyek helyére más értékek kerültek.*” *A realitástól való elfordulást, ami törvényszerűen összefügg a magasabb kegyesség minden hullámával, azaz az intenzív kollektív kényszerneurózissal s az őskereszténység esetében a katakombafestészetben teljes mértékben érvényesült, Dvorak remekül mutatja be és pszichológiai alapokra vezeti vissza. Kiemeli, hogy a figurális kompozícióban a felfogás mélyreható változása megy végbe: az alakokat frontálisan rendezik egymás mellé és szabad, ideális térbe állítják; ezzel a téri összefüggések elvét, mely addig a klasszikus művészetben uralkodó szerepet töltött be, feladják. Ezzel kapcsolatban azt mondja Dvorak¹⁸: „Az egyszerűsítés ezzel összefüggésben és az antik ábrázoló művészet addigi legközkeletűbb és legnagyobb dicsőségéről való lemondás jelentős mértékben felújíró. A szép építészeti és tájképi hátterekből és a hozzájuk kapcsolódó különféle természet- és életábrázolásból a katakombákban csak csekély maradványokat találunk... A téri összefüggés elvéről van szó, amint a klasszikus művészet felfedezte, s ami abban állt, hogy minden dolgot természetes, hozzá közvetlenül kapcsolódó téri összefüggésének konnexusában ábrázoltak. Ez a felfedezés, ami körülbelül ugyanarra a korra esik, amikor a peripatetikusok a mindenütt ható természeti kauzalitás tanát felállították, vezetett ahhoz, hogy a művészek ettől kezdve minden ábrázolt cselekménnyel korlátozott, térben zárt színpadot kötöttek össze, oly módon, hogy a természetes téri összefüggésnek ez a rekonstrukciója lehetőség szerint egybeessen a tapasztalattal.” Ezzel szemben a katakombafestészetben ideális térben jelennek meg az alakok s ezzel „a világi fizikai és pszichés életből és átélésből kikerülnek, ami merevnek és élettelennek mutatja őket”. A figurák ilyen módon történő elrendezésének az a magyarázata, hogy az e világi javaktól elfordultak, és a túlvilági gondolatokra és érzésekre koncentráltak. „A műalkotás lényege és célja teljes mértékben eltolódik egyfajta absztrakt gondolati-teológiai tartalom felé... Forma és tér eme új egységében – legyen szó akár az antikvitásról, akár bármilyen más későbbi művészeti korszakról – a művészet új metafizikai szükségleteken és nézeteken nyugvó, teljes átértékelése rejlik, ami abban áll, hogy minden testi létezésre és érzéki átélésre vonatkozó művészi törekvésnek meg kell hátrálnia a világ új pszichocentrikus felfogása előtt, és a dolgok érzékek feletti összefüggésébe vetett hitnek felül kell kerekednie az érzéki észlelésen.” E művészi átrendezőési folyamat Dvorak szerint hasonlóan viszonyul a klasszikus*

¹⁷ Lásd uo. 17. old.

¹⁸ Lásd uo., 34. old.

művészethez, mint az új vallás a klasszikus többistenkultuszhoz, a klasszikus filozófiához és tudományhoz.¹⁹

Az intenzív kényszeres gondolkodás Krisztus istenségével kapcsolatos viták jellemezte korszaka idején a kereszténység – mint láttuk – az ortodox egyházra és az arianizmusra szakadt szét. A kényszeres gondolkodásra való hajlammal együtt járó művészetellenes tendencia az arianizmusban tört át. Törvényszerű összefüggésben a racionalisztikus, azaz kényszeres gondolkodásra hajlamos karakterrel az arianizmus tiltotta a képtiszteletet, és elutasította a képzőművészetet. Az ortodox kereszténységben ellenben győzedelmesen fennmaradt a művészi alkotótevékenység és a képzőművészet szeretete. Ebben az időben aratott döntő győzelmet az ortodox egyház a régi pogány vallás felett; a kereszténység a Római Birodalom *államvallásává* emelkedett (Kr. u. 325.). Tanainak gyors elterjedése, ami együtt járt vele, lényegének mélyreható változását és a művészeti stílus megfelelő átalakulását is magával hozta. Dvorak szerint a IV. század a „klasszikus reakció” korszaka; egyrészt a keresztény vallásba betört a klasszikus kultikus gondolkodás, másrészt a keresztény művészet átvette a hivatalos klasszikus stílust. Ebben az időben a keresztény templomokat klasszikus stílusú nagy történelmi festményekkel és mozaikokkal díszítették, melyek tartalmát bibliai történetekből merítették; Dvorak szerint „a hivatalos művészet realiztikus és materialista ábrázolási formái törtek be”. Ezt az egyházatyák megújult tiltakozása és ideiglenesen még képtilalom is követte; a művészetellenes tendenciának azonban hamarosan meg kellett hátrálnia a művészi alkotóösztön végleges győzelme előtt.²⁰

Az V. században a nagy vallásos krízis, melyből az ortodox egyház kiindult, véget ért; ebben ekkortájt a *művészet területén ugyancsak egyensúlyi állapot jött létre a művészi alkotóösztön és a művészetellenes tendencia között, miként az aszkézis és a kényszeres gondolkodás terén is az ellentétes irányú pszichés tendenciák között. Ez az egyensúly új stílus – a bizánci – létrejöttéhez vezetett. A realitástól való elfordulás és az érzéki örömök mazochista elutasítása, ami az intenzív kollektív kényszerneurózissal együtt jár, a művészetben a mozaikművészet absztrakt, idealizáló jellegében s különösen a merev, hieratikus emberábrázolásban nyilvánult meg. Eközben feladták a klasszikus művészet minden vívmányát, az évszázadokon át nyert anatómiai és perspektivikus ismereteket; az odaadó természetűség és a külvilágban való öröm teljes mértékben eltűnt. (Gondolnunk kell arra, mit jelent ez, s milyen teljesen más életérzés vezetett ehhez a mélyreható változáshoz!) Dvorak azt mondja erről²¹: „Egyszerre hat a természetellenes és természetfeletti irány, amit a keresztény művészet kapujában a katakombafestészetben (mint jogcímét és programját) felfedeztünk, a IV. század*

¹⁹ Lásd *uo.*, 34. old.

²⁰ *Uo.*, 30. old.

²¹ *Uo.*, 37. és 39. old.

visszaesésével szemben nemcsak antikellenesen, hanem pozitív stílusteremtő módon is, és fokozatosan *átalakítja* az V. század folyamán *a kompozíciókat és a formákat a természettől teljesen elforduló és a testi hatást lehetőség szerint kiiktató nagy hieratikus stílussá*”, melynek csúcspontját az ókori kultúra keretében a VI. század művészete jelenti (Ravenna, San Vitale stb.). A dogmaépület hát szilárdan áll; a művészet, azaz a mozaikművészet ennél fogva a kinyilatkoztatástörténet és a megváltástörténet nagy teológiai rendszerét ábrázolja. Ez, mint Dvorak mondja, „képen ábrázolt teozófia és dogmatika”.

Ugyanabban az időben a külvilágtól való elfordulás, ami mindenkor együtt jár a kényszerneurózissal, az *építészeti stílus mélyreható változását* is magával hozta, s az aszkézisre hajló idők természetellenes tendenciája, mint Ligeti kifejti, a homlokzatok elhanyagolásában és a belső terek mesterei megmunkálásában nyilvánul meg.²² Indiában például a Jainák szektájának világtól elfordult hangulata abban mutatkozott meg, hogy barlangokat alakítottak át kultikus helyekké.²³ Hasonló módon vezetett az antik kereszténység világtól menekülő hangulata a keresztény bazilika létrejöttéhez; ezeknek az épületeknek a külseje nem volt látványos; a belső térképzés problémáját azonban mesteri módon oldották meg bennük. „Az antik templommal ellentétben” – mondja R. Hamann művészettörténész –, „mely mint önmagában zárt test emlékműszerűen kínál alaplapon álló, tagolt, plasztikus formát a szemnek, ha lehetséges, magasan fekvő mint Isten hajléka, melybe a laikus nem nyerhet bebecsátást, a római ókeresztény bazilika tiszta belsőépítészet, kifelé nincs homlokzata, rejtőzködő s nem kelt feltűnést.”²⁴ Ugyanezek a jellegzetességek lehetők fel a bizánci művészet későbbi mesterműveiben, a konstantinápolyi Hagia Sophiában és a ravennai templomokban.

Így az ortodox kereszténység, azaz a gyengítetten mazochista jellegű vallás, mely az antik népek kulturális fejlődésének eredményeképpen jött létre, monumentális kifejezési formát talált a bizánci művészetben.

A lelki élet különböző tendenciái között létrejött egyensúlyi helyzet, mely a bizánci kultúrában jelent meg, rendkívül stabilnak mutatkozott. Uralma a korai középkorban évszázadokon keresztül tartott; csak a IX. században vált el egymástól a római és a görög egyház, s az önálló nyugati kulturális fejlődés még később indult el. Eközben a szláv népeket legyőzte az ortodox egyház és a bizánci kultúra, s a legújabb időkig ehhez a kultúrkörhöz tartoznak. Ezzel a kereszténységnek ez a formája megmutatta vonzerejét; stabilitás és hosszú élet tekintetében a keresztény-bizánci kultúra az antik világ nagy kultúráival – az egyiptomival és a babilonival – vált egyenlővé.

²² Lásd Paul Ligeti: Der Weg aus dem Chaos, II. fejezet

²³ Vö. Dr. Ernst Diez: Die Kunst Indiens

²⁴ Lásd Prof. Richard Hamann: Geschichte der Kunst von der altchristlichen Zeit bis zur Gegenwart

A késői antikvitás vallásos fejlődésének mélyebb megértését csak további pszichológiai megfontolások tehetik lehetővé; ezek a mazochista fordulat bizonyos következményes jelenségeire vonatkoznak, melyek a kereszténységgel léptek fel, amelyre jellemzőek. E lélektani elemzés kitérőjével végre meg fogjuk találni az iszlám létrejöttének egyszerű magyarázatát; ez a harmadik gyengítetten mazochista jellegű világvallás.

A késői antikvitás népei között, mint láttuk, a destrukciós ösztön internalizálása révén mély büntudat és megváltási szükséglet állt elő. Ugyanakkor a kereszténységre jellemző, hogy *vigasztalásban gazdag elképzelések* jöttek létre benne a büntudat reakcióképzéseként; ezek az isteni kegyelem, a bűnbocsánat és a hit által való megváltás tanításában csapódtak le. Végére is ezeken a tanokon keresztül az etika területén mélyreható változás történt, és újfajta felfogás jött létre, ami erősen eltér az antik etika alapjaitól.

Az antik vallások (az egyiptomi, a Zarathustra-vallás, a görög stb.) tanítása szerint az emberek cselekedeteiről pontos könyvelés folyik; a halál után az elhunyt jó és gonosz cselekedeteit az alvilági isteni bíró színe előtt összemérik, s a lélek megérdemelten elnyeri jutalmát vagy büntetését. Az antik etikának ebben a szigorú igazságosságában a töretlen értelem mutatkozik meg, mely az antik népeket jellemezte, mielőtt a destrukciós ösztön befelé fordulása következtében a felettes-én megerősödött náluk. A bűnök bocsánatának elképzelése akkoriban teljesen ismeretlen volt; ez az indiai vallástól mazochista fordulata ellenére is idegen maradt. Az indiai vallás alapelve, a darma törvénye szerint a világegyetemben a legszigorúbb igazságosság és következetesség uralkodik: az embernek minden bűnéért vezekelni kell egy későbbi lét idején, s a jelenlegi élet minden szenvedése egy korábbi élet bűnének büntetése. Idegen érdelem által történő megváltás elképzelhetetlen; Buddhát is csak azért tisztelik mint „megváltót”, mert azt a tant hirdette, melynek követése a megváltáshoz vezet.

A kereszténységben a büntudat, mely együtt jár a kollektív kényszerneurozisz mazochista fordulatával, abban a tanításban mutatkozott meg, miszerint az eredeti bűn következtében minden ember természete szerint rossz, s így örök pokoli szenvedést érdemel. Ezt a sötét, kétségbeesett hitet azonban enyhítette a reakcióképződésként létrejött tanítás, amely szerint Istennek hatalmában áll megbocsátani a bűnt, s az ember az igaz hit és az erkölcsös élet alapján elnyerheti Isten kegyelmét, s a megváltás részesévé válhat Krisztus helyettesítő áldozata révén. Ez a felfogás eltér az antik etika szigorú igazságosságától, s ennek rossz következményei voltak a kereszténységben: amint itt is túlsúlyra jutott a formalizmus – amint ez a vallás kényszerneurotikus karaktere miatt elkerülhetetlen volt – elterjedt az a felfogás, hogy az isteni kegyelem pusztán külső gyakorlatok – zárandoklatok és hasonlók – által elnyerhető. Hamarosan azt hitték az emberek, a legnagyobb bűnök is jóvátehetőek a klérusnak adott kegyes alapítványok és pénzadományok révén; az elfojtottnak az elfojtandóban való

visszatérése oda vezetett, hogy az isteni kegyelmet adták-vették. Így a kegyelem tana, mely a túl szigorú felettes-én reakcióképződéseként jött létre, az elfojtott ösztönkésztetések előretörését tette lehetővé, és az erkölcs gyors hanyatlásához vezetett.

Másfelől abban a tanításban, hogy az igaz hit a kegyelem előfeltétele, a hit rendkívüli értékelése rejlik; ez a felfogás ugyanannyira idegen volt az antik válásoktól, mint a bűnbocsánat ideája. Azokban az antik kultúrákban csak kevés fejlődött ki a kényszeres gondolkodás; mindenfelé olyan feltétlen és naiv hit uralkodott, hogy ez nem tűnhetett jelentőségteljesnek. A kereszténységben ezzel szemben tág teret nyert a kényszeres gondolkodás, s az első századok nagy dogmatikai vitái idején szenvedélyesen gyakorolták is; ezzel a kétely – azaz az Isten elleni intellektualizált lázadás – előtt nagy lehetőségek nyíltak meg. Ennélfogva a tudattalan motívumoknak a keresztény egyház által történt helyes megítélésére utal az, hogy az igaz hitet (azaz az atyai hatalmaknak történő alávetést) követelték meg az üdvösség előfeltételeként, míg az eretnokséget és a hitetlenséget (tehát az atyai hatalmak elleni lázadást) mint a legfőbb bűnt pecsételték meg. A kényszeres gondolkodásra való hajlam tehát a kereszténységben reaktív módon a dogma tabuvá tételéhez és a gondolkodás tilalmához vezetett; ezek a kényszeres gondolkodás következtében fellépő jelenségek különösképpen jellemzik a keresztény vallást.²⁵

Az antik etika tiszta igazságosságát tehát éppen az a tanítás sötétítette el, mely a mazochista fordulat – azaz a felettes-én kényszeres gondolkodás révén történő növekvő szigorúsága – következtében jött létre. A vallás korábbi fejlődési fokán az antik népek a minden másként hívő és minden keresztiség nélkül elhunyt csecsemő örök kárhozatáról szóló tanítást igazságtalannak és abszurdnak tekintette volna. Valójában Augustinus predestinációs tana, mely szerint az öröklött bűn következtében minden ember örök pokoli szenvedésre kárhozatott, s függetlenül a saját cselekedeteitől, pusztán Isten különösképpen önkényes kegyelmi aktusa révén lehet részese a megváltásnak²⁶, ez a felettebb különös tanítás, csak mint pszichológiai valóság mitikus projekciója érthető meg. Reik azt mondja: „A »dogma« igazságtartalma vitathatatlan; egyfajta pszichés realitásra vonatkozik, amit a hívők materialisan értenek és hisznek.”²⁷

Ez a pszichoanalitikus belátás adja a magyarázatát annak, hogy *az isteni kegyelemről és a megváltásról szóló keresztény tanítás annál nagyobb rezonanciára lelt egy népnél, minél előrehaladottabb volt náluk a destruktív ösztön internalizálása abban az időben, amikor a kereszténységgel érintkezésbe kerültek.* Augustinus, a predestinációs tan szerzője, a római kultúra képviselője volt, melyben

²⁵ Lásd Th. Reik, i.m., Das Tabu des Dogmas c. fejezet, 93–105. és 138–139. old.

²⁶ Lásd Windelhand, 237. old.

²⁷ Lásd Reik, 118. old.

már a kereszténység létrejötte előtt néhány századdal jelentkezett, s a misztériumvallások elterjedéséhez vezetett a mazochista fordulat; a lelkiismereti félelem és a megváltás szükségessége itt már régen otthon volt. Pelagius azonban, Ágoston ellenfele, aki azt a nézetet vallotta, hogy a az ember jó cselekedetei által juthat üdvösségre, ír szerzetes, a földközi-tengeri népeknél sokkal egyszerűbb és régiesebb nép gyermeke volt. *A kegyelemmel és szabadsággal kapcsolatos IV. századi, Ágoston és Pelagius közti vitában, továbbá minden későbbi, a hit és a cselekedetek általi üdvösség kérdését érintő vitában a kétféle életfelfogás közötti ellentét mutatkozott meg, melyek közül az egyik mélyebb, a másik csekélyebb büntudatnak felel meg. Ezekben az esetekben mindig a büntudat dogmatikai lecsapódásáról volt szó.*

E lélektani tényállás alapján magyarázható meg, hogy az ortodox egyház megváltástana a korai Római Birodalomban teljes mértékben érvényesült, ugyanakkor azok a népek elutasították, amelyek ugyan a politeizmus talaján nőttek fel, de a destruktív ösztön befelé fordulása nem ment végbe náluk. *Ezért azok a germán népek, melyek az antik kultúrával a leghamarabb kerültek érintkezésbe, az arianizmushoz tértek meg,* ami, mint már említettük, a kereszténység egyszerűbb, túlnyomórészt racionalista formája volt. Krisztus istenségét és megváltó szerepét itt nem ismerték el olyan mértékben, mint az ortodox egyházban; a képzőművészetet elutasították. A germánok eredetileg kevésbé voltak tehetségesek a képzőművészet terén, s így eleinte közömbösen viszonyultak az arianizmusnak ehhez a tilalmához. Épp ennek a tanításnak az egyszerűsége ragadta meg őket, mivel töretlen ösztönüknek, azaz a büntudat és a megváltási szükséglet hiányának, megfelelt. Csak néhány évszázaddal később tűnt el az arianizmus Spanyolországból és Itáliából, amikor a hódítók – a gótok és a longobárdok – a meghódított romanizált népekkel keveredtek. Idővel tehát az arianizmus vesztett a katolikus egyházzal szemben. Ennek oka kétségkívül művészetellenes tendenciájában rejlik; a történelem folyamán mindig kiderült, hogy a vallásnak az a formája, mely támogatja a művészi alkotóösztönt, a tömegekre nagyobb vonzerőt tud gyakorolni.

A Római Birodalom délkeleti részén és Arábiában hasonló folyamat ment végbe mint északon a germánoknál. A Római Birodalomhoz fűződő kereskedelmi kapcsolataik révén az arabok olyan jelentős fejlődésen mentek át a kultúra területén, és szellemi horizontjuk olyan nagymértékben szélesedett, hogy vallásuk régi politeizmusa már nem elégítette ki őket. A destruktív ösztön internalizálásának pszichikus folyamata ugyanakkor itt még nem ment végbe: a büntudat és a megváltás szükségessége ismeretlen maradt számukra. Így a nesztorianus kereszténység Arábiában széles körben elterjedt; ez a szekta Krisztus istenségét és megváltó szerepét még erősebben elutasította, mint az arianizmus. E tanítás szerint Jézus mindössze az utolsó és a legnagyobb próféta volt.

A kereszténységnek ez a formája jelentette azt az alapot, amelyből *az arabok új vallása, az iszlám* kinőtt. Mohamed a nesztorianusok legtöbb hittételét

átvette, ugyanakkor a hangsúlyt a monoteizmus és saját prófétai jelentőségének hirdetésére helyezte. Ezt az új hitet zsidó értelemben véve új „törvénnyel” egészítette ki, a *Koránnal*; az újonnan adott törvény a nyilvános és privát élet minden részletét pontosan szabályozta. Tehát vallási szokások új rendszerét vezették be, s ezek a nép mindennapi élete tekintetében a legnagyobb jelentőségre tettek szert. (Imák és mosakodások előírt napszakokban, étkezési tilalmak stb.) A kényszeres cselekedeteknek erre az átfogó rendszerére helyezték a fő hangsúlyt; a kivitelezés kínos pontosságával lassan érvényre jutott a lelki élet mazochista tendenciája a népesség körében.

A Koránt minden arab törzs átvette, és ez lett az állami és vallásos élet alapja az új, hatalmas arab birodalomban. Az agressziós ösztönt az új vallás nem szorította korlátok közé, hanem a türelmetlen hitbuzgalomban gerjesztette; az iszlámban egyesített arab törzsek vitték véghez a legnagyobb hódításokat, amelyeket a világtörténelem ismer. Az alávetett másként hívő népek kegyetlen elnyomásában és kizsákmányolásában megmutatkozott az intenzív kollektív kényszerneurózissal együtt járó szadizmus. Az iszlámon belül ugyanakkor törvény előtti egyenlőség uralkodott; a Korán szerint nincs társadalmi különbség a hívő mohamedánok között. Mohamed a családi életben is belátást ajánlott a nőkkel és a szolgálkakkal szemben, és viszonylag enyhe szokásokat vezetett be.

A nagy arab birodalom megalakulása után, a népesség növekvő gazdagsága és képzettsége mellett megkezdődött a destruktív ösztön belsővé tétele, azaz a vallás mazochista tendenciájának érvényesítése. A Korán tanai jelentették a különböző teológiai spekulációk alapját; a kényszeres gondolkodás viszonylagosan teret nyert, de mégsem érte el azt a mértéket, mint a kereszténységben. Különböző szekták és teológiai iskolák jöttek létre; a mohamedánok nagy, két hitvallás, a szunnita és a síita mentén történő megjelenő szakadása azonban, mely a 7. században ment végbe, nem teológiai viták, hanem dinasztikus háborúk következménye volt. A szunniták nagy szektájában végül négy teológiai iskolát ismertek el ortodoxkén; a dogmák tekintetében megegyeztek, felfogásbeli különbségeik jobbára a jogi tételekre vonatkoztak.

Csak Mohamed után kétszáz évvel lépett elő erősebb mértékben az iszlám aszketikus tendenciája; csak ebben az időben került sor a *szufik szerzetesrendjének* megalapítására Perzsiában. Ennek a rendnek a követői teológiai spekulációkkal foglalkoztak; idővel titkos panteista szekta nőtt ki a soraik közül. Az iszlámban az aszkézis sohasem érte el azt a jelentőséget és elterjedtséget, mint ugyanabban az időben a kereszténységben.

A képzőművészet területén az iszlám, mint már mondtuk, kompromisszumot kötött a művészi alkotóösztön és a művészetellenes tendencia közt. Isten és egyáltalán az emberi alak ábrázolása tilos volt; ugyanakkor nagyszerű építészet és nagyvonalú, dekoratív művészet fejlődött ki, amelyben az életöröm és a mohamedán népek pompa iránti szeretete méltó kifejezést nyerhetett. Tehát az iszlámban ugyancsak egyensúlyi állapot jött létre az ellentétes irányú psi-

chikus tendenciák között, ez azonban más jellegű volt, mint az ortodox kereszténységé; az ezzel történő összevetésből kiderül, hogy a destrukciós ösztön befelé fordulása itt csekélyebb mértékben ment végbe, mint ott; ezért itt hiányzik a megváltás szükségességének dogmatikai lecsapódása. Az etikai nézetek büntudati befolyásra történő változása az iszlámban nem történt meg; ezért megmaradt az antik etika egyszerű igazságossága. A kényszeres cselekedetekre való hajlam és a művészetellenes tendencia itt erősebben érvényesül, mint a kereszténységben, ugyanakkor a kényszeres gondolkodásra való hajlam csekélyebb mértékben fejlődött ki. A mohamedán vallás, hasonlóan az ortodox kereszténységhez, hosszú életű, stabil képződménynek bizonyult; előnye tanai egyszerűségében és alapvető tételeinek igazságosságában rejlik. Az iszlám ezért mindig erős vonzerőt gyakorolt azokra a népekre, melyek éppen túllépték a primitívség kulturális fejlődési fokát.

5.

Mielőtt áttérnénk annak a kulturális fejlődésnek a vizsgálatára, ami a középkorban az iszlámban és Nyugat-Európában végbement, s a modern európai kultúra létrejöttében érte el tetőfokát, pillantást kell vetnünk a *perzsiai fejlődés menetére*.

Ez a régi kultúrájú ország politikai önállóságát minden időben megőrizte, és kultúrája, ill. vallása az ókorban nagyon erősen befolyásolta a Római Birodalom vallásos fejlődésének menetét. A perzsák vallása, a Zarathusztra-vallás, korán érte el a fejlődés magas fokát, és legfontosabb tanításai a zsidó eszkatológia kerülről kerülről keresztül átmentek a kereszténységbe. (Így a jó és rossz, isten és az ördög, menny és pokol közötti éles ellentét, továbbá ezek földi összeközlésének ideája; az utolsó ítélet és a világ végén egy Istentől küldött próféta elképzelése; hit az angyalokban és a védőangyalokban mint Isten követiben.) Másrészt az antik kultúra is eljutott Perzsiába, így a kulturális kapcsolatokat e között az ország és a nyugat között végig a kölcsönös befolyás jellemezte. Mivel azonban a perzsiai fejlődés e kölcsönhatás ellenére is önállóan ment végbe az arab hódításig és az iszlám felvételéig, itt különösen jól megfigyelhetők a vallásos fejlődés törvényszerűségei. A fejlődés egymás után következő fázisai itt különösen tisztán mutatkoznak meg; elsőként a kollektív kényszerneurózis alábbhagyása, ami az antikvitás sok népénél végbement és lehetővé tette a görög kultúra elterjedését, ezután a reakció fázisa, s végül a mazochista fordulat bekövetkezése, ami itt az új vallás, nevezetesen a manicheizmus bevezetéséhez vezetett.

Perzsiában évszázadokon át a Zarathusztra-vallás volt az államvallás; akkoriban az óbirodalom fénykorát élte az akemeidák dinasztiájának uralkodása alatt. A perzsa művészet a babiloni mintájára fejlődött, s ennek a fejlődési fok-

nak megfelelően absztrakt volt. Az óbirodalom addig tartott, míg Nagy Sándor le nem igázta a perzsákat. Hadvezérének utódai azonban (a szeleukidák dinasztiája) ismét függetlenítették magát. Ebben az időben terjedt el a görög kultúra Perzsiában, s a hellenizálódás nagy léptekkel haladt előre. A régi vallás eltűnt; a vele kapcsolatos növekvő közömbösség oda vezetett, hogy a Zend Avesta – a Zarathusztra által írt szent könyv – jelentős része elveszett. Ugyanabban az időben jött fel Mitrász napisten kultusza, akinek a régi perzsa mitológiában alárendelt szerep jutott. Hasonlóan ahhoz, ahogy Indiában Visnu és Siva isten alakja a hinduizmus születése idején, akkoriban Mitrász a mitológia sötétjéből a vallás középpontjába került. Ezekben a folyamatokban itt is, ott is az a hatékony tudattalan ösztön nyilvánult meg, hogy a régi isteneket el kell hagyni és újakat kell a helyükbe emelni. Mitrász kultusza a Római Birodalomban széles körben elterjedt, és az egyik legjelentősebb misztériumvallássá fejlődött.

A hellenizmus és a Mitrász-kultusz fázisa után néhány évszázaddal a szasszanidák uralkodása idején (Kr. u. 220 körül) a *reakció korszaka* következett. A Zarathusztra-vallás újraéledt; összegyűjtötték a megmaradt szent könyveket, megújították a tant és államvallássá emelték; s Zarathusztra papsága, a mágik, nagy állami hatalomhoz jutottak. Megmutatkozott azonban az is, hogy a régi vallás már nem tudja kielégíteni a nép szükségleteit, egyrészt azért, mert szellemi horizontja a más népekkel és vallásokkal való találkozás következtében jelentékenyen kiszélesedett, másrészt azért, mert időközben itt is végbement a destruktív ösztön internalizációja, s ezzel együtt az aszketikus tendencia érvényesülni akart a vallásban. Ennek a szellemi irányynak a következtében új vallás jött létre Perzsiában, a manicheizmus, ahogyan alapítója, Mani (Kr. u. 215–270.) után nevezték. Maniról azt tudjuk, hogy Perzsiában született és ott működött, de nagy missziói utakat tett Belső-Ázsiába és Indiába. Zarathusztra papsága üldözte, s munkálkodásuk következtében végül keresztre feszítették. Eredetileg perzsa nyelven íródott írásait átültették szír nyelvre; ezek azonban elvesztek, és tanításai számunkra csak ellenségei polémiaiból ismertek.²⁸

A manicheizmus tanítása a régi perzsa dualizmus továbbfejlesztése; alapelvéből, a fény és a sötétség, a jó és a rossz antitéziséből egyrészt a természeti folyamatok újszerű filozófiai magyarázata, másrészt új etikai rendszer jött létre. A fényt és a sötétséget testi elemnek tekintették; ezek keveredéséből állt elő a világegyetem. Közben azonban szigorúan végigvezették a „jó” és a „rossz” fogalmának identifikációját, és a természetet ezáltal etikai kategóriákba sorolták. Az égitestek, különösen a nap és a hold, e szerint a tanítás szerint „keveretlen” fény tartói; s mivel a jó forrásai voltak, isteni tisztelet illette meg őket. Ily módon az égitestek óbabiloni vallás szerinti imádása összhangba került a perzsa dualizmussal.

²⁸ Lásd az Encyclopaedia Britannica Manichaeism c. fejezetét

Az ember Mani tanítása szerint „kevert” lény, magában foglalja mind a fény, mind a sötétség elemeit; a rossz szellem hozta létre, a demiurgosz, akit Jahvéval, a zsidók Istenével azonosított. Ebben a tanban kifejezést nyert a *bűntudat*, ami a felettes-én megerősödése révén jött létre; az ótestamentumi Isten elutasítása is az újonnan létrejött, szigorúbb etikai felfogás következménye volt. A zsidók naivan ábrázolt törzsi istene a késői antikvitás etikai ideáljának már nem felelhetett meg; ezért a kereszténység több gnosztikus szektájánál is megtaláljuk Jahve és az Ószövetség ugyanilyen elutasítását.

A manicheizmus legfontosabb tanítása azonban az volt, hogy a sötétség és a rossz elvét egyenlővé tette az ember érzelmi vágyával; az érzelmi örömeket ezért mindenképpen elátkozta és a hús megölését prédikálta. A manicheizmusban tehát sokkal élesebben előtérbe lépett a kollektív kényszerneurózis kényszeres fordulata, mint hajdanán az antikvitás két nagy vallásában, a brahmanizmusban és a zsidó vallásban, melyekben a destrukciós ösztön befelé fordulása elsőként ment végbe. Sem a brahmanok tanítása, sem a zsidó törvény nem állított az emberrel szemben soha ilyen szigorú aszketikus követeléseket; mivel a brahman csak öregkorában, családapai kötelességeinek elvégzése után kötelezték aszketikus életvitelre, s a zsidó vallásban a kegyes és erkölcsös életvezetést tekintették ideálisnak, a természetes érzékiség megőlése azonban teljességgel ismeretlen maradt. *Az óperzsa dualizmus extrém módon érzékiségellenes manicheizmussá történő átalakításának folyamatában tehát a legélesebben mutatkozott meg a kollektív kényszerneurózisnak az a mazochista fordulata, ami a késői antikvitás népeinél végbement.*

A manicheizmus tanítása szerint tehát az ember, ez a fényből és sötétségből összekevert lény, meg kell, hogy szabadítsa magát a sötétségtől, azaz a rossztól, tehát a természetes érzékiségtől; azt tanították, hogy a legjobb Isten időről időre egy-egy prófétát küldött az emberiséghez, hogy ezzel segítse tökéletesebbé iránti törekvésüket és megváltsa őket. Prófétái voltak: Noé, Ábrahám, Zarathusztra, Jézus, és végül Mani maga, a „parakléosz”. Ebben a tanításban érvényre jutott a megváltásszükséglet s az az átfogóbb történelemszemlélet, mely a vallások keveredése következtében alakult ki. Mani a hitet megtartotta a világ végezetéig; azt tanította, hogy a rossz csak akkor fog definitív módon elválni a jótól, s akkor fog eljönni a világvége, ha az ember végleg megszabadította magát a gonosztól.

E vallás extrém mazochista jellege szigorúan aszketikus előírásaiban nyilvánult meg, melyek pontosan szabályozták a hívők mindennapi életét. A házasságot alapvetően elutasították és a szexualitástól való tartózkodást követelték meg; bevezették a vegetarizmust és megtiltották a bor élvezetét; semmilyen állatot nem lehetett megölni. Ezeken a megszorításokon kívül sok böjti napot jelöltek ki (vasárnap és hétfő, egészében véve az év negyedrésze). Imákat és mosakodásokat négy alkalommal írtak elő minden napra. Mivel azonban ezek az előírások a hívők nagyobb része számára keresztülvihetetlenek voltak, a

gyülekezeten belül aszkéták osztálya jött létre („electi”, ahogyan a Római Birodalomban nevezték őket). Az ő köreiből kerültek ki az „administratores”, akiknek a tiszte hasonló volt a keresztény püspökökéhez. Mani halála után a követői, a manicheizmus „pápai” álltak az egyházi szervezetek élén. (Reziden-ciájuk kezdetben Babilonban, később Szamarkandban volt.)

A manicheizmus tehát lényegében véve aszkézis által történő önmegváltás volt; ezt kényszeres cselekedetek és újszerű filozófiai tanok egészítették ki. Ez a szigorúan aszketikus vallás széles körben elterjedt; keleten egész Turkesztánig jutott, ahol még a XIII. században is voltak követői. Nyugaton a IV. és az V. században játszott fontos szerepet, és ismert, hogy Ágoston először a manicheiz-mushoz tért meg, s csak utána a kereszténységhez. A Római Birodalomban a manicheizmus sok keresztény elemet olvasztott magába, s így keresztény szek-tának tekintették; a kereszténység enyhébb tanításai mellett azonban nem tudta magát sokáig tartani. Már korábban, az első keresztény századokban terjesz-tettek kozmogóniai tanokat gnosztikus szekták, melyek a jó elvét a szellemmel, a rossz elvét az ember érzékiségével azonosították. Érdemes megjegyezni, hogy ezek az extrém módon asuketikus tanítások a kereszténységtől függetle-nül jöttek létre, ugyanakkor azon belül jó néhány irányzatra nagy hatást gya-koroltak; egészében véve az ortodox egyház legyőzte ezeket. A keresztény ta-nítás szerint az ember nem a gonosz princípium teremtménye, hanem a leg-főbb jót jelentő Istené; szabad akarata által lett, Ádám vétke révén, gonosszá. Krisztus helyettesítő áldozata által azonban megváltást nyerhet az igaz hit út-ján. A keresztény egyház tehát javasolja az aszkézist, anélkül azonban, hogy – a manicheizmushoz hasonlóan – önmegváltási eszköznek minősítené. A ke-resztény tanítás tehát kevésbé pesszimista; azok mellett a tanok mellett, me-lyekben a bűntudat fejeződik ki, olyanokat is tartalmaz, amelyek a bűntudat *re-akcióképződéseként* jöttek létre. Ez a keresztény életfelfogásnak enyhébb és re-ményteljesebb jelleget adott a komorabb manicheizmushoz képest.

Extrém aszketikus jellege miatt a manicheizmus sehol sem tudott uralomra jutni. Magában Perzsiában a Zarathustra-vallás győzedelmeskedett s a Kr. u. VII. századig tartotta magát. Ezután azonban, amikor az arabok meghódították Perzsiát, abban nyilvánult meg a régi istenek elleni latens lázadás, hogy az egész nép hamar áttért az iszlámra. Csak a nép töredék része maradt hű a régi vallás-hoz s vándorolt ki Indiába, ahol a parszik neve alatt maradtak meg. Nyugaton a manicheizmus veszített a kereszténységgel szemben, és elég gyorsan eltűnt; keleten az iszlám szorította vissza. Kr. u. 800 körül a manicheizmus azonban a bogumili tanok neve alatt a balkáni szláv népek körében széles körben elterjedt.

Története egészében véve további bizonyítéka annak, hogy a vallás kimon-dottan mazochista formája sohasem lehet fenntartható, stabil kulturális hely-zet alapja.